

Zimski prihvatno-tranzitni centar Republike Hrvatske: etnografsko istraživanje u slavonskobrodskom kampu za izbjeglice

Europsko *dugo ljeto migracije* 2015. godine u rujnu te iste godine i metaforički prelazi u *veliku migracijsku jesen*.¹ Tada Mađarska za izbjeglice zatvara granice sa Srbijom, čime se transkontinentalni zbjeg muškaraca, žena i djece iz područja pogođenih ratovima i sukobima, stradanjima i pustošenjima, preusmjerava iz Srbije preko Hrvatske.² Nakon prvih dana u kojima su se manje ili veće grupe ljudi na putu prema zapadnoj Europi kroz Hrvatsku raspršeno kretale dijelom u organizaciji državnih službi, dijelom samostalno, dijelom uz podršku građana, otvoren je prvi hrvatski tranzitni centar za izbjeglice, kamp u Opatovcu, još jedna europska postaja za upravljanje migracijama putem okupljanja, razvrstavanja i usmjeravanja izbjeglih osoba (usp. npr. New Keywords Collective 2016: 15–21). Nešto više od mjesec dana kasnije, početkom studenog 2015. godine, zatvara se Opatovac, a otvara Zimski prihvatno-tranzitni centar, odnosno kamp za izbjeglice u Slavanskom Brodu koji postaje središnje mjesto hrvatske dionice u međuvremenu u osnovi uspostavljenog balkanskog koridora, mobilne forme suvremenog sigurnosno-humanitarnog menadžmenta migracija utemeljenog na teritorijalnoj i administrativnoj eksteriorizaciji i interiorizaciji

---

¹ Tekst je prethodno objavljen na engleskom jeziku u posebnom broju časopisa *Narodna umjetnost* (54/1) u okviru najave objavljivanja ovog zbornika.

² U pregledu Međunarodne organizacije za migracije za 2015. godinu (<http://doe.iom.int/docs/Flows%20Compilation%202015%20Overview.pdf>) navodi se o kojim se područjima radi te se izdvajaju Sirija, Afganistan, Irak, Pakistan i dr. Ti i drugi statistički podaci općenito su empirijski i ideološki višestruko sporni (usp. npr. New Keywords Collective 2016: 21–25) i samo okvirno ocrtavaju koordinate ishodišta migracija o kojima je riječ.

graničnih kontrola i deklarativno depolitiziranim politikama humanitarne zaštite (Cobarrubias et al. 2015; Hameršak i Pleše 2017; Kasperek 2016; Petrović 2016, 2017; Scheel et al. 2015).³

Od prvih dana i tjedana te jeseni, dijeleći odjeću, sendviče i informacije ili samo bivajući na različitim mjestima tranzita izbjeglica same sebi smo, između ostaloga, postavljale pitanje na koji način naše struke mogu pomoći u razumijevanju događaja kojemu svjedočimo: egzodusa koji nam je pred očima mijenjao pojmove o geografskim udaljenostima, ljudskoj snazi, suosjećanju, solidarnosti, prinudi i okrutnosti, ratovima i stradanjima, njihovim uzrocima, posljedicama i žrtvama. Dugotrajniji, terenski utemeljen istraživački rad nametnuo nam se kao način na koji bismo se kroz naše struke mogle pokušati uključiti. Tako smo u zimu 2016., preciznije u siječnju te godine zajedno s drugim kolegama iz Instituta za etnologiju i folkloristiku prvi put i kao istraživačice došle u slavonskobrodski kamp koji je u tom trenutku bio jedino mjesto u Hrvatskoj predviđeno za zaustavljanje izbjeglica i jedini prostor koridora u okviru njegove hrvatske dionice kojem smo imale pristup.⁴ U kamp smo se kontinuirano vraćale sve do proljeća, posljednji put neposredno prije 13. travnja 2016. godine kada je zadnja skupina izbjeglica odvedena iz kampa, a nakon čega je kamp zatvoren.

Naše etnografsko istraživanje u kampu pokazalo se opterećenim metodološkim dilemama, problemima i preprekama koje smo donekle mogle

³ Retrospektivni uvid u različite razine dnevne dinamike migracija o kojima je riječ u ovom tekstu moguće je djelomice dobiti kroz obavijesti koje je na svojim mrežnim stranicama kontinuirano objavljivalo Ministarstvo unutarnjih poslova od 16. rujna 2015. godine do kraja siječnja 2016. godine u kategoriji *Obavijesti o prihvatu i smještaju migranata u RH*, zatim putem dnevnih izvještaja koje je Inicijativa Dobrodošli! objavljivala na mreži od 26. rujna 2015., kao i putem dnevnih izvještaja organizacije *Are you Syrious? (AYS Daily News Digest)* koji od rujna 2015. redovito izlaze također na mreži. Izvještaji različitih razina pouzdanosti, opsega i interesa također čine osnovu za rekonstrukciju dinamike koridora, veza između političkog konteksta, odluka, postupanja i drugog, usp. npr. Banich et al. 2016a i 2016b; Documenta [2015]; Hrvatski Crveni križ 2016; Inicijativa Dobrodošli 2016; Martinović Džamonja et al. 2016; Mouzourakis i Taylor 2016; Moving Europe 2016; Sigurnosno-obavještajna agencija 2016; Šelo Šabić i Borić 2016; Ured pučke pravobraniteljice 2016 i 2017.

⁴ Prema javno prenošenim podacima Ministarstva unutarnjih poslova u kamp je ukupno stiglo 374 148 osoba, što je okvirni broj budući da nije javno poznato kako su evidentirane osobe koje su vraćene u kamp nakon što im je odbijen ulazak u Sloveniju, nastavak kretanja i dr. Dnevno je, s tendencijom smanjenja broja na razini cijelog razdoblja, stizalo više stotina do više tisuća osoba. Primjerice, prema problematičnim službenim podacima, u jednom od dana siječnja 2016. godine zabilježen je dolazak oko 3 000 osoba, dok je u drugom danu u istom mjesecu zabilježen dolazak oko 500 osoba. Dana 5. ožujka 2016. godine u kamp je došao i zadnji vlak, a u njemu je bilo oko 250 osoba. To je bio i jedini vlak koji je toga dana stigao u kamp.

anticipirati iz literature o etnografskim istraživanjima državnih granica, humanitarnog sektora, sigurnosti ili izbjeglištva, a tiču se ograničene dostupnosti, dozvole ulaska i istraživačke logistike općenito, povjerljivosti informacija, jezične barijere i dr. (usp. npr. Donnan i Wilson 2010; Düvell et al. 2009; Harrell-Bond i Voutira 2007; Hopkins 1993; Jacobsen i Landau 2003; Košć-Ryžko 2012–2013; Smith 2009). Kod pisanja tekstova suočile smo se s novim problemima, među kojima je za nas bio ključan onaj kako izbjeći normalizaciju koju generira znanstveni jezik i aparat, odnosno kako u tekstovima barem donekle zadržati težinu onoga čemu smo svjedočile. Objedinjujući ova dva iskustva u ovom ćemo se radu baviti metodološkim pitanjima, istraživačkim metodama i postupcima koje smo iskušavale i na kojima smo ustrajavale tijekom našeg boravka u kampu, a koje vidimo kao važne za razumijevanje samog kampa i onoga što se u njemu događalo, pritom svjesno disciplinirajući osjećaje nesigurnosti, zatečenosti, potrešenosti, stalne improvizacije, straha i bespomoćnosti koji su nas pratili u cijelom tom razdoblju.

Ulaz?

Za razliku od autobusnog kolodvora i drugih prostora kretanja i okupljanja izbjeglica u jesen 2015. godine na koja je od građana mogao doći tko god i kad god je htio, pa čak i zelenih granica na kojima su, u reakciji na aktualnu situaciju, inače važeće granične restrikcije bile uvelike suspendirane, ulazak u kamp u Slavonskom Brodu bio je moguć samo uz službeno odobrenje i višestruku provjeru Ministarstva unutarnjih poslova.⁵ Tako je za ulazak

⁵ Ministar unutarnjih poslova, a kasnije njegov zamjenik, bio je voditelj tzv. Kriznog stožera odnosno Stožera za koordinaciju aktivnosti povodom dolaska migranata u Republiku Hrvatsku, koji je, kao i ranije za kamp u Opatovcu, bio nadležan i za djelovanje slavonskobrodske kampa. Stožer je osnovala Vlada Republike Hrvatske 17. rujna 2015. godine sa zadaćom da osigura "koordinirano djelovanje svih nadležnih tijela i institucija, s ciljem humanitarnog prihvaćanja i zbrinjavanja migranata" (Vlada Republike Hrvatske 2015; usp. Vlada Republike Hrvatske 2016). Odlukom Vlade Republike Hrvatske (2015) u Stožeru su sudjelovali i predstavnici Ministarstva socijalne politike i mladih, Ministarstva vanjskih i europskih poslova, Ministarstva rada i mirovinskog sustava, Ministarstva zdravlja, Ministarstva obrane odnosno Glavnog stožera Oružanih snaga Republike Hrvatske te Državne uprave za zaštitu i spašavanje. Nabrojane su strane, posredno ili izravno, u većoj ili manjoj mjeri, ovisno o fazama, sudjelovale i u radu slavonskobrodske kampa. No ključnu ulogu u funkcioniranju kampa imalo je Ministarstvo unutarnjih poslova, te uz njega Ministarstvo zdravlja, kao i Državna uprava za zaštitu i spašavanje koja je bila zadužena za logističku i tehničku pomoć, te, slijedom spomenute odluke Vlade prema kojoj je bilo predviđeno uključivanje i drugih državnih tijela i institucija u rad Stožera, Hrvatski Crveni križ (usp. Larsen

u kamp u svojstvu, primjerice, volontera trebalo pripadati ili uspostaviti neki oblik pripadnosti organizaciji koja je pak prethodno trebala dobiti odobrenje da uopće bude prisutna u kampu i koja je temeljem tog odobrenja mogla dalje pojedinačno aplicirati za svoje volontere. Jedna od nas je na taj način volontirala u kampu u prvim tjednima po njegovu otvaranju sredinom studenog 2015. godine. Kada smo nedugo nakon toga na razini Instituta odlučili istraživati u kampu, Institut je Ministarstvu unutarnjih poslova uputio pisanu molbu da se grupi njegovih istraživača omogući, kako je stajalo u dopisu, “ulazak, kretanje i istraživanje u prihvatnom centru u Slavenskom Brodu”, što je načelno odobreno isti dan, a formalno šest tjedana kasnije kada su iz Ministarstva u svrhu izrade akreditacijskih iskaznica zatražili naša imena, osobne identifikacijske brojeve i fotografije. U kampu su se tada izdavale akreditacijske iskaznice različitih kategorija (za zaposlenike na javnim radovima, volontere i zaposlenike Hrvatskog Crvenog križa, volontere nevladinih organizacija i dr.). Za grupe i pojedince koji nisu imali ulogu u samom kampu, primjerice, medije ili delegacije, odobravale su se nepersonalizirane, dnevne, tzv. jednokratne akreditacije. Nama su, vjerojatno s obzirom na našu najavu istraživanja duljeg trajanja, koje se u nekim pristupima s razlogom smatra preduvjetom etnografije (npr. Atkinson 2015: 3, 12 et passim; usp. Clifford 1983: 121–126; Potkonjak 2014: 21–22, 80), odobrene personalizirane, trajne akreditacije, no naše su akreditacijske iskaznice, stoga što nije postojala posebna kategorija iskaznica za istraživače, uz ime i prezime, fotografiju i broj nosile i oznaku volonter.

Fiksna podjela akreditacija koja je slijedila logiku zaduženja, ali i ovlasti pojedinih skupina i organizacija, bila je prva naznaka automatizirane podjele rada u kampu, o kojoj pišemo kasnije u tekstu, dok je traženje institucionalnog odobrenja istraživanja bilo prvo mjesto diferencijacije ovog etnografskog istraživanja u odnosu na ona koja dominiraju u hrvatskom kontekstu. Institucionalne dozvole za istraživanje danas se, doduše, predviđaju u struci, pa su i kao mogućnost integrirane u etičke istraživačke smjernice (v. npr. Etički kodeks 2013: II/2), no u praksi njihovo traženje ipak nije uobičajeno, između ostalog i zato što se u hrvatskom kontekstu istraživanja relativno rijetko provode u institucijama. U odnosu na neka

---

et al. 2016: 12–14) koji je “brinuo o podjeli hrane, vode, odjeće i higijenskih potrepština te pružao psihosocijalnu podršku i usluge uspostavljanja obiteljskih veza” (Hrvatski Crveni križ 2016: 6). HCK je u kampu također bio zadužen za “koordinaciju svih organizacija koje su pružale humanitarnu pomoć izbjeglicama i migrantima” (Hrvatski Crveni križ 2016: 6), odnosno UN-ovih, međunarodnih i hrvatskih agencija i nevladinih udruga prisutnih u kampu.

druga moguća istraživanja, koja bi također uključivala traženje institucionalne dozvole, traženje dozvole za istraživanje u kampu podrazumijevalo je ipak veću neizvjesnost s obzirom na to da se radilo o instituciji zatvorenog tipa u nadležnosti ministarstva unutarnjih poslova (usp. npr. Wacquant 2002: 387). Srodna su istraživanja u hrvatskom kontekstu rijetka, a za temu institucionalnih odobrenja relevantan je primjer istraživanje lepoglavskog panoptikuma, zatvora u Lepoglavi, za koje je također tražena dozvola od nadležnog ministarstva (Đurin 2011). Molba istraživačice Sanje Đurin nije odobrena, a ona je istraživanje, koje se “sastojalo od intervjua s dvojicom zatvorenika” i opažanja koja je “stekla dolazeći u posjete jednom od zatvorenika”, “radila mimo bilo kakvog službenog odobrenja” (Đurin 2011: 270). Poznanstvo s jednim od zatvorenika i njegov pristanak na sudjelovanje omogućili su Đurin provedbu istraživanja koje bi se samo iz birokratizirane i institucijske perspektive moglo vezati uz pojam prikriivenog istraživanja poznatog iz etnografske literature (usp. npr. Allu Davies 2001: 53–58).

Za razumijevanje sličnosti, ali i razlika u stupnju nedostupnosti između zatvora i kampa treba uočiti da je “institucionalno prikriiveno” istraživanje u zatvoru bilo moguće izvesti u svojstvu građanina, u ulozi posjetitelja, dok bi za takvu vrstu istraživanja u izbjegličkom kampu bilo potrebno osigurati i neku praktičnu, volontersku, prevoditeljsku ili drugu funkciju, na što su se neki istraživači u drugim sredinama i odlučili nakon što su se suočili s poteškoćama pribavljanja institucionalne dozvole (npr. Agier 2015: 65–66; usp. i npr. Harrell-Bond i Voutira 2007: 283–288).⁶ Mi smo, kao što je rečeno, dulji vremenski period u kampu istraživale uz institucijsku dozvolu te smo u njega većinu vremena u pravilu i formalno ulazile kao istraživačice.

Vezano uz našu inicijalnu pomagačko-aktivističku motivaciju, ali i etnografsku metodološku inklinaciju prema “sudjelovanju s promatranjem” kao specifičnom obliku istraživačkog uvida (v. npr. Atkinson 2015: 34–35, 39–41 et passim; Potkonjak 2014: 68–71; Spradley 1980: 53–62), etnografska sudionička uloga koju smo u kampu preuzele bila je uloga volonterki

⁶ U radovima hrvatskih etnologinja i etnologa o izbjegličkim kampovima i srodnim mjestima ne adresira se ulazak u institucije, primjerice u Prihvatilište za tražitelje azila u Zagrebu, tzv. Hotel Porin (v. Petrović i Pozniak 2014; usp. i Petrović 2016: 400–416) ili se adresira, primjerice u kamp u Opatovcu (v. Čapo 2015a: 391), ali ne u kontekstu dozvole za etnografsko istraživanje, nego za ulazak i kratke boravke, dakle, za onakav tip ulaska koji se u Opatovcu odobravao medijskim ekipama i drugim posjetiteljima za vođene “ture” kroz dijelove kampa (usp. npr. Hina, “Reportaža iz Opatovca: Ništa nam ne daju, ali neka znaju da Bog sve ovo vidi”, 30. 10. 2015., <http://www.index.hr/vijesti/clanak/reportaza-iz-opatovca-nista-nam-ne-daju-ali-neka-znaju-da-bog-sve-ovo-vidi/852662.aspx>).

jedne od organizacija u kampu.⁷ Naše volontiranje nije bilo potaknuto samo potrebama istraživanja, a naše su dvije uloge u kampu – pa i onda kada nismo nosile volonterski prsluk kao vanjsko obilježje volontera i kada nas se prepoznavalo primarno ili isključivo kao istraživačice, primjerice kada smo radile zakazane intervjue sa zaposlenicima, snimale kamerom ili otvoreno i simultano s promatranjem vodile bilješke (v. npr. Emerson et al. 1995: 20–26) – ipak bile nerazmrsive, što su za nas ostale i do danas.

Promatranje?

U tradiciji suvremenih migracijskih režima utemeljenih na “politikama nesigurnosti” koji “nepoželjne” strance klasificiraju kao tražitelje azila, strance koji nezakonito borave na teritoriju neke države, azilante i slično te ih i fizički izdvajaju od ostalog stanovništva (Huysmans 2006; usp. npr. i Walters 2004; Wilsher 2012: 171–206), u Hrvatskoj se i tada, kao i danas, nastojalo na što manjem kontaktu izbjeglica i ostatka stanovništva. U argumentaciji koja je bila prilagođena inicijalno ipak empatijom obilježenim reakcijama u javnosti, to se nastojanje u javnom govoru isprva, osim na standardnim predodžbama izbjeglica kao potencijalne sigurnosne i zdravstvene ugroze, gradilo i na premisi izbjeglica kao potencijalne infrastrukturne (prometne i druge) prijetnje, odnosno neke vrste smetnje.⁸ Dosezi tog nastojanja su se pak, u odjeku na izjave pojedinih političara, apostrofirali kao jedan od nesumnjivih znakova uspješnosti hrvatske politike prema izbjeglicama. Na početku priprema za otvaranje tranzitnog centra u Slavonskom Brodu tadašnji je ministar unutarnjih poslova, smirujući lokalnu zajednicu obećanjem da se s kampom neće ništa promijeniti, građanima poručio: “To znači, nikad nitko, osim onih koji imaju halucinacije, nije vidio ni jednog izbjeglicu bilo gdje u Hrvatskoj osim u Opatovcu, a neće ih vidjeti ni u Slavonskom Brodu”.⁹ S kampom u Slavonskom Brodu to je nastojanje i obećanje, doista i

⁷ S obzirom na to da smo za istraživanje u kampu imale odobrenje nadležnog ministarstva, mogle smo biti izuzete od načela organizacije za koju smo volontirale, a prema kojem je volontiranje u kampu podrazumijevalo isključivo podršku izbjeglicama i rad u okviru organizacije, no ne i samostalno, javno, novinarsko, istraživačko ili srodno djelovanje.

⁸ Za recentna istraživanja stavova o, recimo, tražiteljima azila u Hrvatskoj, a prije razdoblja o kojem govorimo u ovom radu vidi npr. Gregurović et al. 2016, Župarić-Iljić i Gregurović 2013, Župarić-Iljić 2013, Petrović i Pozniak 2014.

⁹ Hina, “Ostojić odbacio kritike iz Slavonskog Broda: Haluciniraju oni koji izbjeglice vide van Opatovca”, 14. 10. 2015., <http://www.index.hr/vijesti/clanak/ostojic-odbacio-kritike-iz-slavonskog-broda-haluciniraju-oni-koji-izbjeglice-vide-van-opatovca/848146.aspx>.

realizirano. U razgovoru o reakcijama lokalne sredine na vijesti o izgradnji kampa, od naših smo sugovornika u kampu mogli čuti:

Građani uopće ni ne vide migrante. Oni jednostavno prolaze tu, odlaze vlakom, nitko, ne znam da li ih je itko ikad vidio, pa rekao: e vidio sam. Možda je netko vidio vlak s migrantima, ali ono ništa posebno. [...] [Željeznička pruga] reklo bi se kroz grad ide, ona ide zapravo kroz grad al međutim nema doticaja uopće s ljudima, stvarno. [...] tako da je to, baš je ono idealno, zgodno.

Kako to naznačuje i Duško Petrović u poglavljima u kojima slavonsko-brodski kamp interpretira u kontekstu sigurnosnog humanitarizma (2016: 391–416), kamp se nalazio izvan naselja, u industrijskoj zoni na terenu nekadašnjeg rafinerijskog postrojenja, izvan mreže glavnih gradskih putova i dohvata javnog prometa. Čak i u onom svojem aspektu u kojem se mogao činiti kao izravno povezan sa svojim okruženjem, željezničkom prugom, on je zapravo bio izoliran. Željeznička pruga je u kampu završavala slijepim kolosijekom do kojega su putovali samo vlakovi s izbjeglicama u policijskoj pratnji. Ograđen prirodnim i umjetnim preprekama, rijekom i ogradom, kamp je s okruženjem bio povezan, ali od njega i dodatno izoliran, putem spomenutog akreditacijskog sustava te tijekom vremena promjenjivih i o različitim subjektivnim i objektivnim okolnostima ovisnih provjera na ulazu. Državni službenici, zaposlenici, volonteri i drugi u njega su ulazili na središnji cestovni ulaz kod kojeg se, u sjeni zgrade u kojoj je bilo sjedište policije i kampa, nalazio kontejner za provjeru akreditacijskih iskaznica, s detektorom metala i rendgenom za kontrolu stvari. Od veljače 2016. godine, od kada je kamp sve manje mjesto tranzita, a sve više prisilnog zadržavanja i zatvaranja odnosno *ad hoc* detencije (usp. Banich et al. 2016a, 2016b; Hameršak i Pleše 2017), tu se vodila i pisana evidencija o ulascima i izlascima. Od 18. ožujka pak, kada u razdoblju isključivo detencije, koja je i na institucionalnoj razini naknadno ocijenjena kao ograničavanje slobode bez pravne osnove (Ured pučke pravobraniteljice 2017: 191), rukovoditelj kampa svim organizacijama odobrava pristup zatvorenim detencijskim sektorima unutar kampa, organizacije su trebale prethodno poimenično prijaviti već akreditirane zaposlenike/volontere, a oni su se osim na ulasku u kamp dodatno evidentirali i pri ulasku u sektore, kako kod službenika Ministarstva unutarnjih poslova, tako i u kontejneru Hrvatskog Crvenog križa.

Kamp je, osim toga, i iznutra bio ispresijecan brojnim, fizičkim i vidljivim ili nevidljivim granicama koje su odvajale dostupne od nedostupnih

prostora. Dostupnost pojedinih dijelova kampa volonterima, zaposlenicima i drugima ovisila je o tome kojoj su skupini pripadali te, osobito u slučaju većih organizacija, i o funkcijama koje su u njoj imali. Kao istraživačice, uz dozvolu za istraživanje u kampu nismo dobile smjernice ili upute o dostupnosti, odnosno nedostupnosti pojedinih dijelova kampa, korištenju audiovizualne opreme ili sl. U terenskom vodiču za volontere organizacije za koju smo volontirale (Inicijativa Dobrodošli 2015) stajalo je da njezini volonteri nemaju pristup “pred-registracijskom dijelu” u vrijeme tranzita, dok smo slijedom volonterskog boravka jedne od nas u studenom 2015. znale da, poput većine volontera i zaposlenika humanitarnih i srodnih organizacija, nemaju pristup ni registracijskim šatorima, niti unutrašnjosti vlaka. Netom prije prvog odlaska u kamp u svojstvu istraživača načule smo, što se kasnije pokazalo točnim, da u kampu postoje i “čuvani dijelovi” koji obuhvaćaju prostore “od registracije do famoznog sektora” u kojem se zadržava izbjeglice kojima je privremeno ili trajno bio zabranjen nastavak putovanja tj. one koji nisu prošli tzv. profilaciju, selekcijske i diskriminacijske mjere kontrole koje su od sredine studenog 2015. do zatvaranja koridora primjenjivale policije zemalja duž koridora.¹⁰

Uz iznimku zabrane iz terenskog vodiča, kao i znakova za zabranu fotografiranja i snimanja kamerom, koji su tijekom vremena bili sve brojniji i uočljiviji, o zabranama u kampu u pravilu smo saznavale postupno, usmenim putem. Početkom veljače, na odlasku iz petog sektora, dijela kampa u koji smo do tada redovito zalazile, a u kojem su boravili oni koji su privremeno prekinuli putovanje jer su primjerice čekali na člana obitelji koji je zadržan na liječenju, prilikom slučajnog susreta s jednim od volontera druge organizacije dobile smo uputu: “U peti sektor možeš samo u pratnji volontera Crvenog križa, a u treći nikako.” Zabrana odlaska u treći sektor, odnosno dijelove kampa u kojima su se kontinuirano zadržavali oni koji nisu prošli tzv. profilaciju, tjednima se prenosila usmeno i neformalno da

---

¹⁰ Tzv. profilacija se sustavno provodila od druge polovice studenog 2016. godine kada Slovenija (15. studenog), Hrvatska (18. studenog) i druge zemlje duž koridora počinju izdvajati prve izbjeglice koje ne dolaze iz Sirije, Iraka i Afganistana (usp. Inicijativa Dobrodošli, 19. 11. 2016., “Nedopustivo je odvajanje izbjeglica na one koje su iz tzv. ratnih zona i na ostale”, <http://welcome.cms.hr/index.php/hr/2015/11/19/odvajanje-izbjeglica-na-one-koje-su-iz-tzv-ratnih-zona-i-na-ostale/>; Moving Europe, 21. 01. 2016., “Restrictions and segregation on the Balkanroute: Fences, Detention and Push-Backs”, http://moving-europe.org/restrictions-and-segregation-on-the-balkanroute-fences-detention-and-push-backs/#_ftnref1). O kronologiji, načinima i učincima etničke, jezične i druge segregacije duž koridora vidi u izvještajima Banich et al. 2016a i 2016b, Inicijativa Dobrodošli 2016 te Moving Europe 2016, kao i u tekstu Hameršak i Pleše 2017.

bi prema sredini veljače bila formulirana službeno. Tada je s koordinacijskog sastanka Hrvatskog Crvenog križa, nevladinih i srodnih organizacija u kampu poručeno: “U treći sektor mogu samo policija i CK, svi drugi koji se približe bit će privedeni i oduzet će im se akreditacije.” Odnosno, kako je to ipak nešto umjerenije sročeno u službenoj internoj *Bilješci sa sastanka NGO/INGO/IO u Tranzitnom prihvatnom centru u Slavonskom Brodu* od 8. veljače 2016. “HCK ima dozvolu ulaska u sektor 3 na poziv MUP-a, sve ostale organizacije nemaju dozvolu ulaska. Ukoliko netko bez dozvole pokušava ući u sektor 3, bit će u policijskom postupanju.”

Osim toga, znanje o zabranama se nerijetko prenosilo oponašanjem i posredno, kao primjerice onda kada su nam prilikom prvog obilaska kampa pokazana mjesta na kojima u vrijeme tranzita borave i rade volonteri nevladinih organizacija, što je istodobno upućivalo na to da na drugim mjestima nemamo što raditi. Taj se tip regulacije kretanja prostorom, ali u puno jačoj mjeri, primjenjivao i na izbjeglice. Slijedeći po dolasku vlaka usmene upute s megafona i usmene ili neverbalne signale prisutnih policajaca i volontera, zatim tek rijetke signalizacijske znakove te ulazima, izlazima, ogradama i mjestima na kojima su stajali policajci oblikovanu kružnu putanju, izbjeglice su prolazili kroz kamp oponašajući jedni druge. Policija bi ih, ponekad uz vikanje i neku vrstu netrpeljive samorazumljivosti, upozorila da su u prekršaju onda kada bi prešli ili pristupili nekoj od manje uočljivih točaka na granici te putanje, primjerice kada bi se uputili prema kemijskim zahodima koji im nisu bili namijenjeni.

Iako smo se, dakle, po dolasku u kamp postupno susretale sa sve više zabrana i nedostupnih prostora, neki od njih, iako fizički nedostupni, s vremenom su nam ipak sve manje bili potpuna nepoznanica. Slike i uvide o tim prostorima gradile smo na različite načine, pa tako i, uvjetno rečeno, neposrednim promatranjem, ali na način da smo tu etnografsku metodu (v. npr. Potkonjak 2014: 69) morale značajno modificirati. Primjerice, prilikom obilaska kampa organiziranog za novog ministra unutarnjih poslova jedna od nas je kao dio grupe provedena i kroz registracijski šator, mjesto u kojem su se u vrijeme tranzita odvijale aktivnosti ključne za nastavak putovanja izbjeglica,¹¹ a koje u tom trenutku nije bilo u svojoj funkciji. S obzirom na

¹¹ Slavonskobrodski kamp po svojim je ključnim obilježjima, pa tako i praksama registracije, kontrole, selekcije, prihvata i udaljevanja koje su se operacionalizirale u registracijskim šatorima, donekle usporediv s drugim suvremenim mjestima koncentracije izbjeglica, preciznije s onim tipom takvih mjesta koje Michel Agier (2015: 46–52) naziva sortirnim centrima za izbjeglice. Takva su mjesta, za razliku od samoorganiziranih kampova, pod direk-

veliku brzinu kojom je ministar zajedno sa svojom pratnjom prolazio kroz kamp, pa tako i kroz registracijski šator, nije bilo moguće dobro promotriti unutrašnjost šatora. Stoga su se u tom slučaju umjesto dugotrajnijeg i neometanog proučavanja kojim se iz specifičnog istraživačkog fokusa nastoje uočiti detalji (v. npr. Emerson et al. 1995: 26–27; Potkonjak 2014: 70), mogle primijeniti samo tehnike brzinskog skeniranja prostora, koje je moglo trajati doslovno nekoliko sekundi, koliko je trajao taj hod kroz šator.

Podjednako kratki ulasci u vagone, koji su nam kao volonterkama nekoliko puta bili odobreni na licu mjesta, također su pretpostavljali brzinsko, u ovom slučaju izraženo sudioničko, a ne promatračko, skeniranje koje se od prethodnog razlikovalo i s obzirom na, uvjetno rečeno, etnografski potencijal uvida (v. npr. Atkinson 2015). Za razliku od brzinskog, protokolarnog “posjeta” registracijskom šatoru koji je u tom trenutku bio sveden samo na scenografiju, kratki ulasci u vagone generirali su jake dojmove i u bitnom su utjecali na naše razumijevanje kampa i tranzita izbjeglica. Prizor pretrpanog, potpuno neprohodnog vagona koji se, kako smo ponekad imali priliku čuti, “utovaruje”, a prema standardu smještaja dvostruko ili gotovo dvostruko više putnika nego u redovnom prometu, za nas je, štoviše, postao vizualna sinegdoha politike dehumaniziranog efikasnog tranzita.

Osim što su u posebnim prilikama, poput spomenutih, bili dostupni uz odobrenje, neki su prostori u koje nismo imale ulaz bili dostupni i kroz, nazovimo ga tako, promatranje izvana. Ponekad su prilikom registracijskih postupaka, iako rijetko, na pojedinim registracijskim šatorima bili otvoreni ulazi te nam je u tim slučajevima kao promatračima izvana bila relativno dostupna njihova unutrašnjost, kao i ono što se u njima događalo. Iz naših je terenskih bilješki razvidno o kakvom se stupnju parcijalnosti uvida u takvoj istraživačkoj situaciji radilo:

šator za registraciju je otvoren (krilo od vrata je dignuto) tako da se vidi unutra, ali je jako sunce tako da ne vidim baš najbolje; iz šatora izašao policajac, ima masku, unutra se vide jedna invalidska kolica; vidim ženu koja drži dijete na sebi kako sjedi na stolici ispred stola (ne vidim policajca s druge strane stola koji je ispituje jer mi je zaklonjen), nekoliko policajaca hoda po šatoru, vidim jednu uniformu CK.

---

tnom kontrolom i upravom državnih tijela odnosno policije, ili pak UN-ovih agencija i/ili humanitarnih nevladinih organizacija. Radi se o tranzitnim prostorima u kojima se provode navedene prakse selekcije, a u kojima boravak podrazumijeva kraće ili dulje vrijeme imobilnosti, čekanja i prinude.

Slično tomu, oba puta kada smo uz odobrenje i nenametljivu, ali prisutnu pratnju policijskog službenika u kampu fotografirale i snimale dolazak i odlazak vlaka s izbjeglicama, krećući se onim dijelovima kampa koji su uz odobrenje dostupni posjetiteljima (novinarima), nastojale smo uz pomoć dohvata zooma snimiti nedostupne prostore, primjerice područje ispred ulaza u registracijske šatore, ali i nama nedostupne osobe za koje smo znale da su zatvorene u jednom od sektora kampa. Tako smo na samom početku ožujka, snimajući tranzit, odnosno dolazak i odlazak vlaka, s udaljenosti i uz pomoć zooma fotografirale nekoliko u kampu zatvorenih osoba kada su u pratnji policajaca nakratko izašle iz sektora do obližnjeg kioska unutar kampa.

Promatranje izvana, uključivo i snimanje, nije bilo vremenski ograničeno u onoj mjeri u kojoj je to bilo skeniranje unutrašnjosti registracijskog šatora ili vlaka, ali je bilo isprekidano drugim radnjama (i kadrovima) koje su trebale kamuflirati našu osnovnu namjeru da pogledom ili kamerom obuhvatimo i ono što se nastojalo sakriti. Umjesto da izgleda kao zainteresirano promatranje, gledanje prema šatoru i u njegovu unutrašnjost trebalo je djelovati kao slučajno. Umjesto kao ciljano, usredotočeno snimanje i fotografiranje prostora i osoba kojima nismo mogle pristupiti, to je dokumentiranje trebalo djelovati kao snimanje "dopuštenih" prizora.

Ovdje se, kao i u nekim drugim slučajevima, djelomično radilo i o interiorizaciji zabrana na kojima je počivalo funkcioniranje kampa. Iako gledanje u smjeru šatora ili zumiranje nisu bili zabranjeni, zabranu smo u onim iznimnim situacijama kada je šator bio otvoren ili kada smo snimale, percipirale kao da postoji ili bi mogla postojati. Isto tako, iako usmeno prenošena zabrana ulaska u registracijske šatore nije specificirala odnosi li se samo na vrijeme dok traje registracija ili je u šatore zabranjeno ulaziti i inače, mi smo je percipirale kao konstantnu, ušavši ipak u šator nekoliko puta, ali isključivo uz pratnju ili odobrenje policije.

Spomenuta nepisanost pravila i zabrana koja je sa sobom nosila priličnu dozu nesigurnosti oko toga što se smije, a što ne smije (pa je ponekad percipirano da se nešto ne smije iako tome možda nije bilo tako), s druge je strane omogućavala prelaženje nekih od onih granica koje bi teško bilo prijeći da su bile utvrđene pisanim zabranama. Primjerice, peron na koji su dolazili i s kojeg su odlazili vlakovi, a koji je od ostaloga dijela kampa bio odvojen ogradom kao jasnim graničnim znakom svima u kampu, bio je, kad se radilo o odlasku vlakova, mjesto malih, ali stalnih prijepora. Svako su toliko, naime, volonteri pojedinih organizacija prelazili tu granicu

pomažući ljudima u nošenju prtljage ili noseći deke onima koji su u sred zime u negrijanom vlaku ponekad i satima čekali na polazak. Nakon što bi se takav postupak ponovio, stizala bi, od čelništva nadležnog za humanitarnu podršku kampa, uputa ili zabrana prilaska peronu. Zatim bi se neko vrijeme volonteri pridržavali takve upute da bi u određenom trenutku ponovno, što bi se moglo okarakterizirati kao male trenutke pobune protiv reda kampa, izlazili na peron i opisani bi se ciklus ponavljao.

Interiorizacija zabrana i pravila razabire se i iz nekih drugih naših metodoloških odluka i postupaka, pa tako i onih koje se odnose na snimanje zvuka. Eksperimentirajući s metodama bilježenja koje bi se u hrvatskom kontekstu mogle smatrati donekle alternativnima, te vodeći se interesom za dohvaćanjem različitih razina kampa, u nekoliko smo navrata sa snimačem zvuka otvoreno snimale zvukove u kampu (v. Atkinson 2015: 146–147 et passim; Ehn et al. 2016: 85), preciznije prve minute dolaska i odlaska vlaka. Međutim, sredinom ožujka, u tjednima prije zatvaranja kampa, dok je u njemu bilo zatvoreno više stotina osoba kojima su samo rijetki volonteri i zaposlenici imali pristup, na drugačiji smo način koristile snimač zvuka. Mučne zvukove, gotovo jednosatne vriskove i povike mladića koji se opirao kolektivnom preseljenju “muškaraca samaca” iz trećeg u prvi sektor jedna od nas snimila je držeći upaljeni snimač u džepu jakne. U dnevnom izvještaju iz kampa upućenom organizaciji za koju smo volontirale i drugoj koja je objavljivala dnevne izvještaje o situaciji na terenu, taj je događaj opisala sljedećim riječima:

Nakon što je policija iz Sektora 3, u dvije linije, izvela dvadesetak muškaraca, iz tog su sektora u jednom trenutku policajci doslovce iznijeli mlađeg muškarca. Držeći ga za ruke i noge, u vodoravnom su ga položaju nosili od Sektora 3 do [...] prvog šatora u Sektoru 1. [...] Mi koji nemamo pristup sektoru, nismo uspjeli vidjeti situaciju unutar šatora, ali su snažni vriskovi, povici i povremeno lupanje bili dovoljan pokazatelj stanja u kojem se čovjek nalazio. Iako se nije razumjelo značenje povika, bilo je očito da se radi o pozivu u pomoć. Njegovo ponašanje mnogi su imenovali kao slom živaca.

Iako se prethodno nismo susrele s eksplicitnom pa ni implicitnom zabranom snimanja zvuka u kampu, te iako smo štoviše, kako je spomenuto, u nekim drugim prilikama i otvoreno snimale sa snimačem, neskriveno snimanje zvuka u tim okolnostima nije bilo procijenjeno kao izvediva opcija, a što je donekle bilo povezano i s jednom ranijom istraživačkom situacijom.

Desetak dana ranije odlučile smo, naime, običi cijelu vanjsku ogradu kampa i napraviti bilješke o kampu iz te perspektive. U šetnji uokolo kampa, dakle s vanjske strane ograde, na kojoj nigdje nije bila postavljena zabrana fotografiranja, također smo i fotografirale zbog čega nas je policajac koji je bio dežuran na tom mjestu legitimirao, te smo bile privedene, kako nam je rečeno, rukovoditelju kampa. Policajac nas pritom nije uveo u zgradu, nego smo u njegovoj pratnji i pred onima koji su se tu zatekli stajale ispred nje dok su nam se s prozora na katu, izmjenjujući se, višerangirani policijski službenici, koji nam se nisu predstavili, obraćali najprije s dozom poruge, a zatim optužujućim i prijetećim riječima. Fotografije smo na zahtjev jednog od njih izbrisale te smo, nakon što je za nas telefonski jamčio policajac s kojim smo otprije bile u kontaktu, bile otpuštene riječima: "Ovo vam je prvi i zadnji put. Još jednom i izgubit ćete akreditaciju." Tom smo prilikom vrlo izravno i iz istraživačke perspektive osjetile kamp kao prostor neizvjesnosti i straha, odnosno suspenzije prava. Iz istraživačke/volonterske perspektive oduzimanje akreditacije bilo je najekstremniji oblik te suspenzije, no prave smo razmjere suspenzije prava u kampu igrom slučajnosti netom prije prvi put donekle izbliza vidjele. Dok nas je policajac kraćim putem, kojem inače nismo imale pristup, privodio do zgrade policije, pružila nam se prilika brzinski "promotriti izvana" detencijski treći sektor o kojem smo tada imale samo šture informacije: "U 3 sektoru svi kontejneri puni, upaljena svjetla. Lice žene, 20ak godina koja gleda prema nama, kako nas vodi policajac. i u bijelom šatoru u 3 sektoru ima ljudi."

Intervjui?

Od otvaranja kampa pa sve do službenog zatvaranja balkanskog koridora u noći s 8. na 9. ožujka 2016. godine, slavonskobrodski kamp imao je primarno tranzitni karakter. U tom se razdoblju izbjeglice organizirano, većinom vlakom, u pratnji hrvatskih policajaca dovozilo iz Šida (Srbija) u kamp, gdje su prolazili postupak registracije, te ih se zatim vraćalo u vlak koji je kretao dalje prema Sloveniji. Povremeno ih se, češće na samim počecima rada kampa, zadržavalo po nekoliko sati u smještajnim sektorima.

Zbog imperativa što brže i efikasnije provedbe tranzita, kontakt između izbjeglica i volontera u kampu bio je reduciran i u onom kratkom razdoblju od nekoliko sati u kojem su izbjeglice boravili u kampu, odnosno prolazili kroz njega. Za razliku od ranije spomenutog, jasno artikuliranog i u

političkim istupima isticanog nastojanja na minimalizaciji kontakta između izbjeglica i građana Hrvatske, minimalizacija kontakta u samom kampu nije se eksplicitno apostrofirala u službenim istupima, pa tako ni u intervjuima koje smo vodile s predstavnicima upravljačkih struktura kampa. No, nastojanje na minimalizaciji kontakta u kampu moglo se iščitati iz njegovih organizacijskih obilježja, ponajprije naglašene parcelizacije prostora, podijeljenog na sektore za izbjeglice, skladišne jedinice, upravno i volontersko sjedište i slično,¹² kao i iz strogo zacrtane kružne putanje kojom su se u kampu trebali kretati izbjeglice u tranzitu. Ta je putanja u razdoblju u kojem smo boravile u kampu započinjala izlaskom iz vlaka, nastavljala se prolaskom kroz registracijski i distribucijski šator uz eventualna zadržavanja, primjerice u šatoru za mame i bebe, ili zaustavljanja na kiosku, zatim prilaznom cestom do perona te završavala ulaskom u vlak, uz stalan nadzor policije koja je usmjeravala i oblikovala mikrokretanje u kampu, a na pojedinim točkama imala i izrazito vidljivu ulogu kao, recimo, na pristupu peronu ili cesti koja je vodila do njega gdje je ponekad privremeno zaustavljala ljude ili formirala redove ili dvorede primjenjujući metode upravljanja masom. Za svaku od spomenutih točaka na kružnoj putanji bila je predviđena zasebna vrsta aktivnosti i zasebna skupina volontera ili zaposlenika koji su je provodili: pomoć kod izlaska iz vlaka, provjera stvari i osobnih podataka, odnosno registracija, podjela odjeće i obuće, podjela hrane, pomoć kod ukrcaja u vlak i sl. Parcelizacija i automatizacija aktivnosti u kojoj se svatko bavio po jednim segmentom u cjelokupnom procesu, stvarala je dojam rada na pokretnoj traci. Za volontere nevladinih udruga, dakle, za skupinu kojoj smo i same pripadale, jedino mjesto koje je bilo zamišljeno kao ono na kojem se mogu susresti s izbjeglicama tijekom tranzita bio je distribucijski šator koji međutim, zbog svoje namjene, što brže podjele odjeće i obuće, nije istodobno bio zamišljen kao punkt na kojemu bi dolazilo do interakcija mimo onih ponude i potražnje, što ne znači da se takve interakcije u po-

---

¹² Kamp u Slavanskom Brodu prostirao se na površini od otprilike 40 000 kvadratnih metara te je bio podijeljen u šest sektora predviđenih za smještaj izbjeglica (usp. npr. Lada Puljizević, "Izgradnja zimskog kampa za izbjeglice", 22. 10. 2015., <https://hrvatski-vojniki.hr/godina-2015-menu/item/1197-izgradnja-zimskog-kampa-za-izbjeglice.html>), sa šatorskom i kontejnerskom infrastrukturom smještajnog kapaciteta od 5 000 (Larsen et al. 2016: 10) te glavnom zgradom, ambulantom, šatorima za vojsku, šatorima Državne uprave za zaštitu i spašavanje, zidanim skladištem Hrvatskog Crvenog križa, šatorskim skladištem i uredskim kontejnerima nevladinih, međuvladinih i drugih organizacija, šatorskom menzom za volontere i zaposlenike, registracijskim šatorima, šatorima za ranjive skupine ili posebnu vrstu pomoći, distribucijskim šatorom itd. Raspored pokretnih objekata, kao i sadržaja u kampu, kroz vrijeme se više puta mijenjao.

jedinim prilikama nisu uspjele razviti (usp. Škokić i Jambrešić Kirin 2017). U tako organiziranom tranzitu bilo je malo prostora za ono etnografsko istraživanje izbjeglištva koje bi bilo usmjereno na razmišljanja i iskustva izbjeglica te bi se temeljilo na dubinskim intervjuima kao osnovnoj tehnici njihova “prikupljanja” (v. npr. Potkonjak 2014: 71–76; Sherman Heyl 2007). Takvi su se intervjui, da nije bilo zabrane pristupa, eventualno mogli voditi s izbjeglicama u detencijskim sektorima u kojima su oni na dulje ili kraće vrijeme bili zatvoreni.

No, ni onda kada se u isključivo detencijskom razdoblju, ali tek u drugoj polovici ožujka, kako je spomenuto, svim volonterima i zaposlenicima uz posebne uvjete omogućuje ulazak u zatvorene dijelove, intervjue nismo radile zbog cijelog niza međusobno isprepletenih razloga od kojih bi mnogi mogli biti primjenjivi i na prethodno razdoblje primarno tranzita. Oni variraju od nemogućnosti jasnog predstavljanja istraživačke uloge i do krajnosti dovedene neravnopravnosti potencijalnog odnosa istraživača i “istraživanih”, preko našeg nepoznavanja za takvo istraživanje relevantnih jezika (kurdskog, arapskog, perzijskog i dr.), zatim naše nespremnosti da upravo dokumentiranju etnografskih iskaza posvetimo kratko vrijeme koje smo imale na raspolaganju za boravak u detencijskim sektorima, do straha od sekundarne traumatizacije izbjeglih ljudi i njezinih izgledno devastirajućih posljedica u okružju u kojem su se u tom trenutku oni nalazili. Da smo ipak uspjele nadvladati barem neke od ovih prepreka te se slijedom toga možda i odlučile za dubinske intervjue, vjerujemo da ih ne bismo snimale ponajprije zbog opasnosti od izlaganja zatvorenih osoba već i samim sudjelovanjem u snimanim intervjuima, a posebice eventualnim neautoriziranim uvidima u njihove sadržaje, što je pak tema koja zahvaća načelne probleme etnografske metodologije u rasponu od povjerljivosti između istraživača i “istraživanih” (v. npr. Allu Davies 2001: 51–53) do problema istraživanja tema koje sadrže elemente ilegalnosti (v. npr. Potkonjak 2014: 37).

Zbog svega rečenoga, snimane intervjue u kampu vodile smo samo s onima s “ove” strane rampe koja je dijelila izbjeglice od svih ostalih, i to gotovo isključivo s osobama na službenim, uglavnom hijerarhijski višim ili jedinstvenim pozicijama povezanim s funkcioniranjem kampa: sa zaposlenicima policije, Hrvatskog Crvenog križa, vojske, zdravstvene i drugih službi u kampu. Ti su nam intervjui trebali omogućiti upoznavanje s operativno-upravljačkim vizijama kampa, idejnim projektima njegove izgradnje i funkcioniranja, organizacijom, strukturom, upravljačkim lancima i slično, tj. s onim segmentima kampa koji nam iz naše volontersko-sudioničke pozicije nisu bili

dostupni na iskustvenoj razini (usp. Hammersley i Atkinson 1996: 125). Ovim intervjuima, treba napomenuti, nije prethodilo upoznavanje i izgrađivanje neke vrste odnosa, pa i prisnosti sa sugovornicima, a sami intervjui, donekle i s tim u vezi, uglavnom nisu imali izraženiju razinu osobnog, odnosno nisu imali neke od karakteristika koje se uvriježeno vezuju uz etnografski intervju (v. Potkonjak 2014: 73; Sherman Heyl 2007: 369). S obzirom na to da je, dakle, kada je riječ o ovom, upravljačkom aspektu kampa, izostala naša sudionička pozicija, a promatrački su uvidi bili svedeni na minimum, ove intervjue prema nekim razmišljanjima ne bismo ni mogli nazvati etnografskim (usp. Atkinson 2015: 12, 92–94 et passim). U tom smislu, ono što nas je u kampu za druge najjasnije definiralo kao istraživačice i što smo i same vidjele kao neku vrstu potvrde naše istraživačke uloge upravljačkim strukturama, za nas je imalo manju etnografsku vrijednost u odnosu na druge metode koje smo koristile.

U skladu s ulogama koje su naši sugovornici imali u kampu kao i s njihovim statusom uglavnom službenih predstavnika institucija, njihovi su nastupi u intervjuima na različitim stupnjevima imali glasnogovornička obilježja. Neki su od njih i službeno imali takvu funkciju, a oni drugi implicitno su se predstavljali kao glasnogovornici svoje institucije ili čitavoga kampa, pa čak i kao glasnogovornici Hrvatske koja se, prema u razgovorima dominirajućim interpretacijama, pokazala kao izrazito humana pa i najhumanija zemlja u odnosu prema izbjeglicama.¹³ Primjerice:

U svakoj skupini koja dođe ovdje u kamp čuju se samo riječi: hvala Kroatija, hvala vam za ljubav, za podršku, za pomoć i tako dalje. [...] Jedna Hrvatska, mala zemlja sa malim brojem ljudi naspram bilo koje druge zemlje, ali gdje su ljudi topli i koji hoće pomoć.

Humanost se, prema tim iskazima, očitovala na dvije razine: na razini odnosa hrvatskih građana, pri čemu se, kao i u brojnim medijskim i drugim

¹³ Odjeke ovog diskursa pratimo do danas kad najviši predstavnici državne vlasti na pitanja o uvjetima smještaja u zagrebačkom prihvatilištu za tražitelje azila, a koji u praksi znači smještaj u prenapućenom, devastiranom, izoliranom i dehumaniziranom okruženju, odgovaraju riječima: "Imaju bolje uvjete od 90% škola u Hrvatskoj. Smještaj je ugodniji i opremljeniji od puno studentskih domova. Kao i EU, zaista tu ulažemo velika sredstva kako bi se njihov standard izjednačio sa standardom hrvatskih građana. A značajan postotak hrvatskih građana živi ispod te razine koja je pružena migrantima" (Siniša Bogdanić, "Orepić: Krijumčari ljudi iskorištavaju nevladine udruge", 9. 2. 2017., <http://www.dw.com/hr/orepi%C4%87-krijum%C4%8Ddari-ljudi-iskori%C5%A1tavaju-nevladine-udruge/a-37467291>). Radi se o nekoj vrsti tropa velikodušnog domaćina koji nije stran ni u drugim sredinama. Primjerice, srpski premijer je u kolovozu 2015. godine Srbiju opisao kao "najbolju i najsigurniju zemlju za izbjeglice na putu do EU" (prema Beznec et al. 2016: 46).

istupima (v. npr. Čapo 2015b: 16–17), stereotipno spominjalo hrvatsko izbjegličko iskustvo kao ono koje je potaknulo takav odnos, te na razini funkcioniranja nacionalne vlasti, što se, kako je to artikulirano u razgovorima, najjasnije vidjelo u gotovo besprijekornom funkcioniranju samog kampa. Primjerice:

Mi imamo na dan masu novinara, delegacija, ovakvih, onakvih i iskreno govoreći svi koji su bili su ostali bez teksta kako je to ovdje ustrojeno, organizirano, napravljeno [...] ni u jednoj zemlji na ovoj ruti nema ni sličnog [...].

“Besprijekorno funkcioniranje” kampa istodobno je bilo jedno od prvih mjesta, iako neizrečenog ili u razgovorima tek nagoviještenog, neslaganja između nas i naših sugovornika. Osim na načelnoj razini mimoilaženja u shvaćanju kampova kao s jedne strane izraza humanosti, a s druge humanitarne opresije, takva su neslaganja bila vezana i uz to da smo u kampu svjedočile ponašanjima kao što su guranje, vikanje, bezrazložno zaustavljanje ili tjeranje naprijed, odvajanje obitelji ili razdvajanje grupe koja zajedno putuje, prisilno ponekad i višesatno zadržavanje u vlaku prije njegova polaska, natrpavanje vagona, ne-pružanje pomoći promrzlim osobama u negrijanom vlaku koji čeka na polazak, uskraćivanje informacija, verbalne uvrede koje ostaju uvredama iako ih onaj kome su upućene ne može razumjeti. Umjesto već spomenutog “hvala Kroatija”, u kampu smo uostalom više puta čule riječi poput ovih zapisanih u našim terenskim bilješkama: “We are not animals. Why do you treat us like that?”

Spomenutu sliku koju su naši sugovornici gradili u svojim odgovorima, a od koje je u velikoj mjeri bila građena i medijska slika u Hrvatskoj, u čijem su pak kreiranju neki od njih po svojoj funkciji i sami aktivno sudjelovali, minimalno smo, dakle, tijekom razgovora dovodile u pitanje. Ne samo da se sa svojim sugovornicima nismo sukobljavale, nego smo pojedina potpitanja izbjegavale ili prelazile na druge teme onda kada bi se počele nazirati pukotine u gotovo savršenim slikama slavonskobrodskog kampa i hrvatske varijante prihvata izbjeglica, pa i onda kada smo, na temelju vlastitog sudioničko-istraživačkog iskustva, uvidale da se izrečeno ne poklapa sa stvarnom situacijom. Nije se ovdje radilo samo o slijeđenju terensko-priručničke upute, proizašle iz shvaćanja naravi etnografskih intervjua u kojima sugovornicima, ne ulazeći s njima u konfrontacije, treba ostavljati prostor da govore o onome što smatraju važnim, na način na koji to sami žele, kao i da ne govore o onome o čemu ne žele, ne mogu ili ne smiju govoriti (v. npr. Potkonjak 2014: 73–75). Iz naknadne perspektive

moglo bi se reći da je na takvo naše ponašanje utjecala i bojazan da našim izravnim reakcijama i pitanjima tokom intervjua možemo dovesti u pitanje naš daljnji boravak u kampu, u smislu onemogućavanja ili otežavanja pojedinih naših aktivnosti, od one pomagačke do istraživačke (usp. npr. Hopkins 1993: 125; Košć-Ryžko 2013: 238). Objašnjenje naše, danas je takvom vidimo, servilnosti prema sugovornicima moglo bi biti primjenjivo i na višoj razini, razini ponašanja organizacija u kampu. One su se, prema našim uvidima, najčešće minimalno ili nikako konfrontirale s upravljačkim tijelima kampa, što smo – za one od njih koje nisu dio standardiziranih timova humanitarnih intervencija – povezivale s kontinuiranom bojazni da bi svojim istupom mogle izgubiti pristup kampu, a time i osnovne uvjete za direktno pomaganje izbjeglicama te za kakvo-takvo nadgledanje događanja u kampu i makar neznatnu mogućnost intervencije (usp. Bužinkić 2017).

Na činjenicu da su intervjui na kraju vođeni uglavnom samo sa službenim i institucionalno imenovanim predstavnicima kampa, a ne i s onima koji su isključeni iz procesa donošenja odluka te su s njima minimalno upoznati, primjerice s volonterima i nižerangiranim zaposlenicima, utjecali su i neki drugi faktori osim našeg već spomenutog interesa za upravljačke i druge dimenzije kampa koje – za razliku od onih dimenzija koje su nam bile dostupne i na razini sudjelovanja i promatranja – nismo mogle sudionički upoznati. Riječ je ponajprije o kombinaciji onog što smo prepoznavale kao nevoljkost naših potencijalnih sugovornika da svoja razmišljanja podijele u formalnom odnosno snimanom razgovoru, i stvarnih implicitno ili eksplicitno negativnih reakcija nekolicine onih s kojima smo ostvarile prve kontakte. Uz cijeli set mogućih posve individualnih uzroka takvim reakcijama poznatim i iz drugih etnografskih istraživanja (usp. npr. Bošković-Stulli 1998: 273), moguće je govoriti i o onim uzrocima koji se u nekim akademskim sredinama vezuju uz etnografska istraživanja poslovnih organizacija i sl. (v. npr. Hammersley i Atkinson 1996: 127–128). Pojedine organizacije prisutne u kampu, kako nam je rečeno, potpisivale su, naime, sa zaposlenicima ugovore prema kojima njihovi zaposlenici nisu smjeli davati izjave o svom radu ili radu dotične organizacije. Prema nekim informacijama, ponekad se radilo i o samo usmeno naznačenom ili prešutnom pravilu, odnosno o shvaćanju samih volontera i zaposlenika da bi njima samima ili instituciji kojoj pripadaju njihovo istupanje na neki način moglo naštetiti. Na to, primjerice, upućuju reakcije volonterke čiji je volonterski status, što možda nije nevažno, upravo u vrijeme našeg boravka u kampu trebao biti zamijenjen zaposleničkim. Iako smo prilikom našeg prvog boravka u

kampu s njom preliminarno dogovorile razgovor, na naš prijedlog da se ponovno susretnemo, SMS-porukom poslala nam je – iako takvu informaciju nismo tražile – ime i broj mobitela njoj nadređene osobe s kojom bismo mogle ili trebale razgovarati, te nam tako dala do znanja ne samo da ne želi sudjelovati u snimanom intervjuu nego da želi izbjeći bilo kakav susret i mogućnost razgovora. Uznemirena pa i ljutita reakcija rukovoditelja jedne od organizacija u kampu na informaciju usput iznesenu u razgovoru o tome da je jedna od nižerangiranih djelatnica te organizacije razgovarala s istraživačima također upućuje na odnos upravljačkih struktura prema mogućnosti nenadziranog, odnosno tzv. službenim kanalima nedogovorenog prijenosa informacija i stavova ljudi koji su u kampu djelovali. Kao što je kamp bio premrežen vidljivim i nevidljivim granicama, tako je bio premrežen i vidljivim i nevidljivim “čuvarima ulaza” (Hammersley i Atkinson 1996: 63–67, 133–135; Potkonjak 2014: 94). Kao što su granice priječile pristup prostorima i etnografskim promatranjima, tako su čuvari ulaza, na ovaj ili na onaj način, eksplicitno ili implicitno, priječili pristup ljudima i slobodnim intervjuiranjima.

S druge strane, kada je riječ o dohvaćanju volonterskih perspektiva, u kampu ili u vezi s kampom mogle smo, istina, voditi snimane razgovore s volonterima onih u kampu rijetkih nevladinih organizacija koje se primarno ne vezuju uz humanitarni biznis (v. npr. Belloni 2007; Weiss 2013). Pretpostavljamo da bi barem neki od tih volontera, s obzirom na svoju neovisnost od financijskih ili nekih drugih specifičnih obaveza prema institucijama, a u skladu sa svojom općenitom otvorenošću prema dijeljenju i širenju informacija i perspektiva, s nama podijelili svoja razmišljanja i u snimanim intervjuima kao što su to činili u svakodnevnoj komunikaciji u kampu. No, naša sve kompleksnija saznanja o kampu i onome što se u njemu događa, kao i konačno zatvaranje granica i prenamjena kampa u detencijski u doslovnom smislu, vodili su preslagivanju naših prioriteta i okretanju nekim drugim fokusima (ponajprije detencijskim dijelovima kampa), sugovornicima i metodama. U tom slijedu događaja izostali su planirani snimani intervjui s volonterima nevladinih udruga koji bi se usmjerili na njihova iskustva i razumijevanja kampa i vlastitog rada u njemu, kao i snimanjem dokumentirani intervjui s osobama koje nisu djelovale u kampu ali su posredno, primjerice činjenicom života u Slavonskom Brodu, imale saznanja i mišljenja o kampu ili pak o njegovom mjestu u životu grada.

Zaključno, pogledamo li u ukupnosti naše intervjue, one provedene i neprovedene, uočava se nešto što se na prvi pogled čini paradoksalnim, a

važno je za razumijevanje kampa i mogućnosti etnografskog istraživanja u njemu. S jedne strane, kao istraživačice u kampu imale smo relativno neometan pristup okružju humanitarnog, donekle i sigurnosnog, nazovimo ga tako, proleterijata i prekarijata (volontera, prevoditelja, policajaca i dr.), ali u osnovi uglavnom nismo imale pristup dokumentiranju njihovih iskaza u snimanom obliku. S druge strane, cjelokupni sigurnosno-humanitarni menadžment kampa bio je uvelike izvan našeg promatračkog dosega, ali je pristup dokumentiranju institucionalno ovjerenih iskaza iz tog registra bio u osnovi lagan. Stoga se može reći da je i u našem slučaju dozvola za istraživanje u kampu bila zapravo dozvola za ulazak u kamp, ali ne i za slobodan pristup svim njegovim prostorima i strukturama (usp. npr. Harrell-Bond i Voutira 2007: 288), posljednjima barem ne na razini intervjua.

Promatranje sa sudjelovanjem?

Premda u kampu, dakle, nismo radile etnografske intervjue u užem smislu, tijekom naših boravaka sudjelovale smo u cijelom nizu komunikacijskih interakcija različitih trajanja, modusa i jezika, koje su bile sastavni dio našeg etnografskog istraživanja, odnosno njegovog ključnog segmenta: promatranja sa sudjelovanjem (v. npr. Atkinson 2015: 39–41 et passim; Potkonjak 2014: 68–71; Spradley 1980) u različitim nijansama njegovih temeljnih artikulacija (v. npr. Hammersley i Atkinson 1995: 99–113). S obzirom na već spomenute radikalno reducirane mogućnosti duljeg kontakta s izbjeglicama u tranzitu, u našoj su komunikaciji tada prevladavale, u okviru naših volontersko-sudioničkih aktivnosti realizirane, kraće i spontane verbalne razmjene. Radilo se o brojnim izuzetno kratkim ili nešto duljim, iako uglavnom samo višeminutnim razgovorima, na engleskom jeziku ili u kombinaciji engleskog jezika i neverbalnih znakova, s nekoliko naših perzijskih ili arapskih riječi, koji su se vodili na kratkom putu do perona, na nekoj od točaka na tom putu ili na samome peronu, a u kojima su se izmjenjivale osnovne informacije, s jedne strane o tome odakle i kamo netko putuje, s kime, koliko je dugo na putu, te s druge strane o proceduri u kampu, sljedećoj zemlji i stanici na putu, vremenu koje je potrebno da vlak do nje dođe i sl. Mnoge smo od tih razgovora zaboravile, u smislu njihove partikularnosti, odnosno upamtile samo kao dio sveukupne razgovorne komunikacije, a neke smo, s više ili manje detalja, zapamtile u obliku mentalnih bilješki (v. Ottenberg 1991: 144–146) ili zabilježile u natuknicama poput sljedeće:

“Ibrahim i njegova sestra – ispred zahoda. djed nam kaže da su im roditelji ubijeni.” Nijeme i pred samom bilješkom, danas smo je u stanju tek povezati s jednim drugim našim terenskim zapisom izraslim iz kratkog razgovora, iz kojeg se naslućuju i razmjeri stradanja, opasnosti, brige i neizvjesnosti s kojima su se i ljudi koji bježe od rata morali nositi i na samom putu:

nosim torbu mami (Irak) (mlada je) – loše govori engleski ali može se sporazumjeti, za ruku drži sina, bolestan je, noćas imao visoku temperaturu, muž joj je u Njem. od 9. mj. pitam je jesu li bili kod doktora, ne train, train (kao da su joj tako govorili) kažem joj da može ostati ovdje do sljedećeg vlaka, ona kaže – family je s njom ja kažem – i family može ostati ne ne dječak (3-4 g.) hoda pored nje, približim mu se, kao da gleda u prazno. na putu do perona me nekoliko puta pita mislim li da će ona doći do muža? I hope so I hope so.

Ova teška i kaotična verbalna interakcija, kaotično je i zabilježena, kao naknadna višejezična transkripcija dijaloških isječaka u kombinaciji narativiziranja i upravnog i neupravnog govora (v. Emerson et al. 1995: 74–77), no umjesto da kao takva u naknadnim čitanjima prijeći razumijevanje, ona barem djelomično obnavlja – kao što to na različite načine čine i neke druge naše bilješke – ne samo kaotičnost, nego i težinu događaja koji predstavlja.

Koncentracija velikog broja govornika različitih jezika na neki je način poticala sve u kampu, pa tako i nas, na inojezičnu i potpuno ili donekle neverbalnu komunikaciju, što je bilo u vezi i s relativno malim brojem prevoditelja angažiranih u kampu, čiju smo pomoć tražile tek u situacijama koje smo procenjivale kao “krizne”, dakle, vezane uz potencijalni zdravstveni problem, razdvajanje obitelji i slično, a u kojima nismo mogle samostalno uspostaviti makar i minimalno funkcionalnu komunikaciju. Naše pokazivanje na nečiju prtljagu, umjesto ili uz izgovorenu ponudu za pomoć u nošenju stvari, pokazivanje u smjeru u kojem treba nastaviti put do vlaka, pokazivanje dijelova tijela kako bi se uputilo na dio odjeće ili na obuću koja je nekome potrebna, samo su neki primjeri komunikacije tijekom tranzita u kojoj je neverbalno, po ulozi u sporazumijevanju, dominiralo nad verbalnim.

Koliko su bile velike mogućnosti neverbalne komunikacije, vrlo dobro pokazuje naš “razgovor” sa starijim čovjekom iz Afganistana koji je, čekajući prevoditelja ispred kontejnera za privremeni smještaj izbjeglica u petom sektoru, a iza ograde koja je između nas stajala, s nama podijelio, kako smo razumjele, svoju frustraciju činjenicom da je zatvoren u kampu i da mu je onemogućen izlazak izvan ograđenog, malog prostora unutar

sektora, kao i dio svog iskustva na izbjegličkom “putovanju” prije dolaska u slavonskobrodski kamp. Kombinacijom različitih izvora – onoga što nam je ispričao policajac koji je stražario uz ogradu, onoga što nam je naknadno rekao prevoditelj, i informacija koje smo otprije imale o dotičnom sektoru – saznale smo, između ostaloga, da naš “sugovornik” pripada obitelji koja je, kao i mnoge druge obitelji tokom tranzita kroz slavonskobrodski kamp, u ograđenom i nadziranom sektoru čekala da se jedan njezin član vrati iz bolnice kako bi nastavila svoj put. Naš nam je “sugovornik” “ispričao”, govoreći nama nerazumljivim jezikom, ali ipak s pokojom uhvatljivom riječi (npr. *Junan* za Grčku), te pokazujući rukama i pogledom ogradu ispred sebe i okolni prostor kampa, policajca koji ga je “čuvao” i sl., te osobito “listajući” na svom mobitelu i pokazujući nam ranije snimljene fotografije i video-isječke, da je u Grčkoj neko vrijeme zajedno s obitelji živio u stanu grčkog liječnika i njegove obitelji, da je ondje bio ugošćen, da se slobodno kretao, a da je ovdje zatvoren, bez mogućnosti kretanja čak i po kampu ograđenom od vanjskog svijeta. Fotografski i video zapisi u mobitelu činili su njegov putni (izbjeglički) dnevnik, u koji je na kraju pridodao i naše fotografije koje je, uz molbu gestom, snimio, a koji mu je pomogao da nam, unatoč jezičnoj barijeri, i uz veliki uloženi trud, prenese ono što je želio.

Za razliku od komunikacijskih situacija poput opisane, u kojima smo sudjelovale tokom čitavog boravka u kampu, neke su komunikacijske situacije bile vezane više ili isključivo za fazu u kojoj je dominantna funkcija kampa bila tranzitna, a neke više za fazu u kojoj je kamp imao isključivo detencijsku funkciju. Po zatvaranju granica i prestanku tranzita kroz kamp potpuno prestaju, naime, ranije opisane kratke komunikacijske razmjene duž kružne putanje, dok se drugi tipovi izravnih interakcija na relaciji volonteri-izbjeglice, zbog zabrane pristupa zatvorenim sektorima, još danima ne uspostavljaju.

Kada nam se, kao i drugima u kampu, dva dana nakon objavljivanja *Izvjješća o sustavnom kršenju ljudskih prava u zatvorenim dijelovima Zimskog prihvatno-tranzitnog centra u Slavonskom Brodu* od 16. ožujka 2016. (Banich et al. 2016b) i dan nakon već spomenutog premještanja “muškaraca samaca” iz jednog u drugi zatvoreni sektor, na nekoliko sati dnevno odobrava pristup tim sektorima, naši se komunikacijski obrasci mijenjaju. Od tada pa do zatvaranja kampa komuniciramo s bitno užim krugom sugovornika u odnosu na razdoblje tranzita, a sama je komunikacija s obzirom na sadržaj i medije postala kompleksnija. Ona je isprva obuhvaćala kratke i na informativnu razinu svedene razgovore o uvjetima vraćanja i zatvaranja,

opcijama za izlazak iz kampa te hrvatskom i europskom azilnom sustavu, a kasnije primarno razgovore o “svakodnevni temama”, koji su se doticali ne samo naše sadašnjosti i prošlosti, nego i njihovog budućeg, a u tom trenutku posve neizvjesnog života izvan kampa u Hrvatskoj ili drugdje.

Ti su se razgovori odvijali “s nogu” na šljunkom posutom platou ispred šatora i kontejnera, ali iznimno i “u gostima”, kao onda kada smo bile pozvane na razgovor u neki od kontejnera ili je za nas napravljeno mjesto na nekoj od klupa u sektoru. Iako su i tada naši razgovori uglavnom bili fragmentirani, temeljeni na specifičnim, isprepletenim verbalnim i neverbalnim razmjenama, višejezični i inojezični, ni oni dulji niti oni kraći u pravilu nisu bili jednokratni. Nekoliko izmijenjenih riječi prilikom jednog ulaska u sektor u pravilu se nadograđivalo u sljedećem, a jedan sugovornik ili grupa sugovornika vodili su, kako je to i uobičajeno, drugim sugovornicima te su uspostavljena poznanstva od kojih su se neka održala, ponekad i produbljivala nakon zatvaranja kampa. Upravo su neka od tih poznanstava, koja su se imala prilike nastaviti, pokazala koliko je naša komunikacija u kampu bila bazična. Tako smo tek mjesecima nakon zatvaranja kampa saznale, primjerice, da su u kampu tada osim osoba vraćenih iz Slovenije ili zaustavljenih u Hrvatskoj (usp. Banich et al. 2016b), bile zatvorene i osobe koje su prethodno deportirane iz Austrije u Sloveniju.

Što se pak tiče onih s “ove” strane rampe, kojima smo, dakle, i same pripadale, s njima smo za vrijeme boravka u kampu svakodnevno komunicirale, no s intenzitetom i naglascima koji su također ovisili o trenutno dominirajućoj funkciji kampa. Kada se radilo o članovima naše grupe ili volonterima s kojima smo uspostavile prisnije odnose, naša je komunikacija obuhvaćala i dulje razgovore, pa i rasprave. U većini ostalih razgovora, s drugim volonterima i zaposlenicima, policajcima i drugima, bila je riječ o kratkim verbalnim razmjenama informacija i zapažanja. One su bile, kako je to često u etnografskim istraživanjima (usp. npr. Hammersley i Atkinson 1996: 126–127), usputne i povezane s konkretnim, “svakodnevni” situacijama na terenu te su obuhvaćale različite razine života vezanog uz rad u kampu, od one intimne i subjektivne do materijalne, dotičući se, iako rijetko, i tema nevezanih za kamp. U nastavku na jedan kraći razgovor s policajcima u kojem su apostrofirani i uvjeti rada na terenu tako smo zapisale: “U Vinkovcima su smješteni njih 25 u sobi, 4 bojlera, njih 100, bojler za 80 l vode, tušira se u hladnoj vodi.”

Ponekad smo se u kraćim, usputnim razgovorima s volonterima i zaposlenicima doticale i spornih tema o kojima su, pretpostavljale smo, naši

sugovornici znali više od nas. U te smo se razgovore upuštale s oprezom, zadržavajući se samo na površini onoga o čemu se potihlo govorilo: zašto se neke osobe u pratnji policije naknadno ukrcava u vagone, ima li ljudi u trećem sektoru, od kada, koliko, ima li djece, tko može do njih itd. Slično kao što smo se, dok smo “potajno” snimale vriskove mladića kojeg su prisilno premještali iz jednog u drugi sektor, suzdržavale od razgovora s drugim volonterima, želeći izbjeći prikriveno dokumentiranje njihovih komentara (usp. npr. Lugosi 2008: 133), tako smo i u ovim razgovorima nastojale da naše sugovornike ne dovedemo u zabludu i u poziciju informanata koji su nesvjesno nelojalni svojim institucijama ili načelima. Iz današnje perspektive vidimo da smo djelujući u skladu s etnografskim imperativima da se drugoga, a posebice sugovornika, nipošto ne dovodi u zabludu, potencijalno ne ugrožava ni izlaže istraživanjem (usp. npr. Hammersley i Atkinson 1996: 264–273; Potkonjak 2014: 56), profesionalnu etiku na neki način nadredile etici solidarnosti s onima koji su doslovce životno ugroženi i obespravljeni.

S druge strane, volonteri i zaposlenici često nisu ni bili upućeni, pa ni zainteresirani za otvaranje spornih i skrivenih tema. Naime, slijedom automatizirane humanitarne podrške koja je stvarala okružje profesionalnosti, ali i nezainteresiranosti za ono što izlazi iz opisa posla u danom trenutku (usp. Harrell-Bond 2002), u fazi u kojoj je kamp imao dominantno tranzitnu funkciju glavnina zaposlenika i volontera povlačila se s “radnog mjesta” nakon što bi vlak otišao iz kampa. Po zatvaranju granica u ožujku 2016. godine i prestanku tranzita, međutim, već je i zbog toga što za većinu više nije bilo radnih zadataka, načelno ipak bilo teže ignorirati činjenicu da u kampu borave stotine zatvorenih ljudi kojima se ne smije pristupiti. No, i tada je, za jedan dio organizacija, djelatnika i volontera “profesionalnost” i dalje bila ključni imperativ djelovanja u kampu. Vidljivo je to i iz komentara iznesenog na kraju izvanrednog sastanka nevladinih i drugih organizacija s upravom kampa, na kojem se po prvi puta na takvoj razini eksplicitno adresirao problem detencije u kampu, a o kojem u našim bilješkama čitamo:

Primjerice na kraju sastanka, javio se predstavnik Samaritan Pursea i zamolio da se ovakve rasprave (o slobodi kretanja i sl.) ne održavaju na zajedničkim sastancima, jer one mnoge ne zanimaju budući da su tu zbog nekih konkretnih operativnih stvari. Istaknuo je da ti koje to ne zanima zadnjih dvadesetak minuta grizu nokte. Nekolicina ga je podržala kimanjem glave.

Zbog načina na koji je kamp funkcionirao i na koji je bio strukturiran rad u njemu, kao i zbog hijerarhije unutar organizacija te stoga što, kako je spo-

menuto, do informacija nismo željele dolaziti po cijenu izlaganja drugih, u kampu smo se primarno morale oslanjati na vlastita zapažanja koja su pak često tek naknadno dobivala svoje puno značenje. Primjerice, nakon što su krajem siječnja i veljače 2016. objavljeni prvi izvještaji o zatvaranju izbjeglica u kampu u Slavonskom Brodu (Banich et al. 2016a; Moving Europe 2016), svjetla koja smo u siječnju vidjele u navodno praznim sektorima kampa ili kombiji koji su tih dana odvozili ljude i grupe ljudi u smjeru istih sektora, prerasli su iz nejasnih fragmenata u znakove sve jačih restrikcija duž balkanskog koridora i prve jasne signale skorog konačnog zatvaranja granica.

Naša smo izravna zapažanja, k tomu, gotovo simultano nadopunjavale već spomenutim izravnim, kao i posrednim razmjenama s volonterima organizacije za koju smo volontirale. Kao volonterke na terenu bile smo, naime, uključene u različite komunikacijske online platforme, pa tako i grupnu komunikaciju putem mobilnih aplikacija u okviru koje su se tijekom samog boravka na terenu razmjenjivale uglavnom operativne informacije. Te pretežno vrlo kratke komunikacijske razmjene koje su koordinatorima grupe služile i kao bilješke za pisanje dnevnih izvještaja s terena, za nas su tek naknadno postale istraživački relevantne, ponajprije vezano uz kronologiju zbivanja i bivanja na terenu. U vlastite smo bilješke prenijele samo rijetke od njih, konkretno one koje su se, poput sljedeće nastale prije našeg istraživačkog boravka u kampu, u studenom 2015. godine, odnosile na neki ključan događaj ili incident: “policajac je udario jednog starijeg čovjeka, o tome je izviješteno na what’s upu.”

Osim toga, usporedo s našim boravcima u kampu održavale smo veze s volonterima i aktivistima izvan kampa od kojih smo neke poznavale i osobno, a neke samo putem različitih grupa na društvenim mrežama. Na komunikaciju putem društvenih mreža, elektroničke pošte ili telefonskih aplikacija posebno smo se orijentirale u završnoj, isključivo detencijskoj fazi kampa. Ta je komunikacija, osim razmjena s volonterima i aktivistima, uključivala i posredovane razmjene s osobama zatvorenima u kampu. S njima smo u tom razdoblju bile u kontaktu i onda kada nismo bile fizički prisutne u kampu, što je inače uobičajeno u suvremenim istraživanjima kada se radi o kontaktu koji se održava po odlasku istraživača s terena (usp. npr. Moran 2016: 71). Ta je komunikacija, što također nije rijetkost u suvremenim etnografskim istraživanjima (usp. Jackson 2016: 43–44), bila i sastavnim dijelom istraživanja. U pojedinim situacijama ona je imala izražene elemente sudioničkog kao, recimo, u vrijeme premještanja izbjeglica u Prihvatilište za tražitelje azila u Zagrebu ili u Prihvatni centar za strance u

Ježevu, odnosno u detenciju (v. Hameršak i Pleše 2017; Incijativa Dobrodošli 2016). U okruženju kontradiktornih informacija, poruke koje je jedna od nas izmjenjivala s osobama zatvorenima u kampu i suočenima s neizvjesnošću preseljenja bile su usmjerene na posredovanje informacija (koliko god parcijalnih) do kojih se u tom trenutku teško dolazilo u samom kampu.

U toj isključivo detencijskoj fazi kampa jedna od nas se pridružila i online grupi osnovanoj upravo za razmjenu informacija o izolaciji i zatvaranju ljudi u kampu u Slavanskom Brodu, a u kojoj su, između ostalih, sudjele i osobe koje nikada nisu bile u slavanskobrodskom kampu, ali su raspolagale relevantnim informacijama i znanjima o drugim kampovima, zakonskoj regulativi i sličnome ili su bile u kontaktu s osobama zatvorenima ili donedavno zatvorenima u kampu. Među brojnim porukama koje su se u toj grupi razmjenjivale prevladavale su one primarno informativne i operativne naravi, a koje su imale svoju vrijednost za razumijevanje uvjeta u kojima se izbjeglice zatvaralo u kampu. One od tih poruka koje su pisane i slane izravno iz kampa, primjerice u vrijeme otvaranja zatvorenih sektora volonterima, bliske su natuknicama i crticama koje etnografi pišu izravno na terenu, uglavnom kao pripremu za dulje naknadne bilješke (v. npr. Emerson et al. 1995: 30–35). Manji dio njih srodniji je etnografskim opisima te sadržava detaljne opservacije o jednom ili više događaja u kampu, npr. o kolektivnoj registraciji zatvorenih izbjeglica nakon zatvaranja granica kojom se nastojalo prividno legalizirati njihovo zatvaranje, o sastanku s rukovoditeljem kampa ili o preseljenju muškaraca samaca iz jednog u drugi sektor.

Obilježja etnografskog opisa imaju i interni radni izvještaji koji su se slali elektroničkom poštom u prvim danima po otvaranju sektora volonterima, a s ciljem što podrobnijeg izvještavanja organizacije prisutne u kampu, koji su osim za informiranje sljedeće grupe volontera bili važni i za usuglašavanje mišljenja unutar organizacije, vezano uz njezino neposredno djelovanje na terenu i dugoročno zagovaračko djelovanje. Ti iscrpni dnevni ili poludnevni izvještaji, kojima kao da se nastojalo kompenzirati dotadašnji informacijski vakuum o zatvorenim sektorima, bili su prožeti zapažanjima o osobama, njihovim sudbinama i događajima u zatvorenim sektorima, ali i refleksivnošću o vlastitoj poziciji onoga koji o njima izvještava.

Spomenute izvještaje s terena, kao i neke od razmjena u online grupama, podjednako one s volonterima i aktivistima, kao i one s osobama koje su bile zatvorene u kampu, arhivirale smo zajedno s našim bilješkama, prepoznajući istraživački potencijal za razumijevanje kampa ne samo u vlasti-

tim porukama i izvještajima, nego i u onima koje su pisali drugi, pa i u cijeloj komunikacijskoj situaciji. Poruke i izvještaji koje smo primale od volontera iz kampa i koji su se, neovisno o tome jesmo li tada i same bile u kampu ili ne, nerijetko odnosili na događaje koje same nismo vidjele, produbljivali su naša znanja o kampu te u njih uključivali perspektive i iskustva drugih. Uz pomoć njih smo, kao i onih koje smo razmjenjivale s osobama zatvorenima u kampu, održavale vezu s terenom i nakon što smo ga fizički napustile, nastavljajući na neki način terenski rad “na daljinu” (Moran 2016: 66). One su nam, drugim riječima, omogućavale da, i onda kada nismo bile u kampu, pratimo svakodnevicu kampa i ključne događaje u njemu, pa i da u njima, kao što je već spomenuto, na neki način ponekad i intenzivno sudjelujemo.

Svi ti tekstovi čine dio korpusa naših terenskih bilješki, kako se one i inače danas shvaćaju u promišljanjima etnografskog bilježenja (usp. Jackson 2016: 43–44), dovodeći time u pitanje uopćenu definiciju terenskih bilješki kao tekstova koje etnografi pišu sami i za sebe (Emerson et al. 1995: 44), što je jedna od tema koja bi se, poput uostalom i drugih metodoloških tema otvorenih u ovom tekstu, dalje mogla autonomno razrađivati (usp. npr. Nardi 2016). Na ovom mjestu tek napominjemo da tekstovi koje su pisali drugi ipak imaju nešto drugačiji status u tom korpusu. Uz one razlike koje se tiču ponajprije odnosa prema objavljivanju, oni su za nas imali poseban status i s obzirom na naš odnos prema njihovom gubitku. Zabrinutost zbog mogućeg gubitka vlastitih bilješki koje su etnografima osnova za pisanje konačnog teksta i koja je stoga, latentno ili eksplicitno, prisutna u etnografskim istraživanjima općenito (v. npr. Sanjek 1991: 35–38), imala je u kontekstu našeg istraživanja u kampu dodatne dimenzije. Ona je bila pojačana strahom da bi se gubitkom bilješki izložile osobe koje se spominju u porukama ili izvještajima, kao i osobe koje su ih pisale, ali i strahom zbog mogućih i uz okružje kampa i širi sigurnosno-represivni okvir menadžmenta migracija vezanih, vrlo konkretnih, egzistencijalnih posljedica za sve uključene.

Metodološki redukcionizam i pluralizam

Zaključno bi se moglo reći da je naše istraživanje u slavonskobrodskom kampu bilo istodobno obilježeno metodološkim redukcionizmom, ali i metodološkim pluralizmom. Pojedine su se etnografske metode, kako smo nastojale pokazati, u tom kontekstu, naime, svodile na svoje konture da

bi u odmaku ili nadogradnji s drugim etnografskim metodama otvarale i oblikovale mnogostruke ulaze u istraživačko polje. K tome, naše je istraživanje u znatnoj mjeri nosilo obilježja istražiteljskog rada koja su, primjerice, vidljiva u tehnikama skeniranja nedostupnih prostora, promatranja izvana, ali i u opisanom umrežavanju s onima s kojima smo dijelili interes za rekonstrukciju događajnosti u kampu. U okružju u kojem nam je toliko toga bilo skriveno ili iz različitih razloga nedostupno neprestano smo morale otkrivati pojavnu razinu svijeta koji istražujemo, a koja je istraživačima u nekim drugim kontekstima obično ona koju dohvaćaju prvu i bez većih poteškoća. Zbog toga svoju istraživačku pozornost nismo mogle primarno usmjeriti na tumačenja, osobne poglede i perspektive drugih, dakle, na onu razinu kojoj u pravilu teži etnografija, dok smo naše zaključke morale temeljiti na parcijalnim, raspršenim i često samo posredovanim, ali u okružju kampa, kako pokazujemo u tekstu, gotovo jednim mogućim uvidima. Pa ipak, kontinuirani terenski rad oslonjen na diverzificirani etnografski metodološki instrumentarij oblikovao je, zajedno s otvorenošću prema problematizaciji i preispitivanju, specifičnu perspektivu koja, vjerujemo, unatoč svim ograničenjima, otvara mjesta razlike u odnosu na dominantna razumijevanja onog što se u Hrvatskoj olako svodilo pod nazivnik izbjegličke krize.

Literatura

- Agier, Michel. 2015. *Managing the Undiscoverables. Refugee Camps and Humanitarian Government*. Cambridge i Malden: Polity Press. Preveo David Fernbach.
- Allu Davies, Charlotte. 2001. *Reflexive Ethnography. A Guide to Researching Selves and Others*. London i New York: Routledge.
- Atkinson, Paul. 2015. *For Ethnography*. Los Angeles etc.: Sage Publications.
- Banich, Selma; Lukas Gerbig i Adrienne Homberger. 2016a. *Report on Systemic Police Violence and Push-Backs against Non-SIA People Conducted by Croatian Authorities*. Na: http://moving-europe.org/wp-content/uploads/2016/01/28.01.2016_Report-Police-Violence-and-Push-Backs.pdf.
- Banich, Selma; Sunčica Brnardić, Marijana Hameršak, Sara Kekuš, Iva Marčetić, Mojca Piškori i Magda Sindičić. 2016b. *Izvješće o sustavnom kršenju ljudskih prava u zatvorenim dijelovima Zimskog prihvatno-tranzitnog centra u Slavanskom Brodu, od strane hrvatskih vlasti*. Na: http://welcome.cms.hr/wp-content/uploads/2016/03/Izvjestaj_o_krsenjima_ljudskih_prava_u_izbjeglickom_kampu_u_Slavanskom_Brodu.pdf.
- Belloni, Roberto. 2007. "The Trouble with Humanitarianism". *Review of International Studies* 33: 451-474.

- Bez nec, Barbara; Marc Speer i Marta Stojić Mitrović. 2016. *Governing the Balkan Route. Macedonia, Serbia and European Border Regime. (Research Paper Series of Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe 5)*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe.
- Bošković-Stulli, Maja. 1998. "Institutska davna mitska prošlost". *Narodna umjetnost* 35/2: 269–275.
- Bužinkić, Emina. 2017. "Dobrodošli vs. dobroprošli. Krizna mobilizacija i solidarizacija s izbjeglicama u Hrvatskoj kao tranzitnoj zemlji", u ovom zborniku.
- Clifford, James. 1983. "On Ethnographic Authority". *Representations* 1/2: 118–146.
- Cobarrubias, Sebastian; Maribel Casas-Cortes, Glenda Garelli, Charles Heller, Lorenzo Pezzani, John Pickles i Martina Tazzioli. 2015. "Externalization". (*New Keywords. Migration and Border*, ur. Nicholas De Genova, Sandro Mezzadra i John Pickles). *Journal of Cultural Studies* 29/1: 19–22.
- Čapo, Jasna. 2015a. "The Security-scape and the (In)Visibility of Refugees. Managing Refugee Flow through Croatia". *Migracijske i etničke teme* 31/3: 387–406.
- Čapo, Jasna. 2015b. "Od Opatovca do Strasbourga. Razna lica izbjegličke 'krize'". *Zbornik Trećeg programa Hrvatskog radija* 87: 5–17.
- Documenta – centar za suočavanje s prošlošću. [2015]. *Humanost u trenucima izbjegličke krize. Izvještaj o potrebama i radu s izbjeglicama*. Na: <http://www.documenta.hr/assets/files/objave/2015-06/Humanost-u-trenucima-izbjeglicke-krize--Izvjestaj.pdf>.
- Donnan, Hastings i Thomas M. Wilson. 2010. "Ethnography, Security and the 'Frontier Effect' in Borderlands". U *Borderlands. Ethnographic Approaches to Security, Power and Identity*. Hastings Donnan i Thomas M. Wilson, ur. Lanham: University Press of America, 1–20.
- Düvell, Franck; Anna Triandafyllidou i Bastian Vollmer. 2009. "Ethical Issues in Irregular Migration Research in Europe". *Population, Space and Place* 16/3: 227–239.
- Durin, Sanja. 2011. "Lepoglavski panoptikon. Prostor, moć, identitet". U *Mjesto, nemjesto. Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić, ur. Zagreb i Ljubljana: Institut za etnologiju i folkloristiku i Inštitut za antropološke in prostorne študije, ZRC, SAZU, 269–285.
- Ehn, Billy; Orvar Löfgren i Richard Wilk. 2016. *Exploring Everyday Life. Strategies for Ethnography and Cultural Analysis*. Lanham i London: Rowman & Littlefield.
- Emerson, Robert M.; Rachel I. Fretz i Linda L. Shaw. 1995. *Writing Ethnographic Fieldnotes*. Chicago i London: The University of Chicago Press.
- Etički kodeks Hrvatskog etnološkog društva. 2013. Na: <http://www.hrvatskoetnoloskodrustvo.hr/o-nam/eticki-kodeks-hed-a/>.
- Gregurović, Margareta; Simona Kuti i Drago Župarić-Iljić. 2016. "Attitudes towards Immigrant Workers and Asylum Seekers in Eastern Croatia. Dimensions, Determinants and Differences". *Migracijske i etničke teme* 32/1: 91–122.
- Hameršak, Marijana i Iva Pleše. 2017. "Zarobljeni u kretanju. O hrvatskoj dionici balkanskog koridora", u ovom zborniku.

- Hammersley, Martyn i Paul Atkinson. 1996. *Ethnography. Principles in Practice*. London: Routledge.
- Harrell-Bond, Barbara. 2002. "Can Humanitarian Work with Refugees be Humane?". *Human Rights Quarterly* 24: 51–85.
- Harrell-Bond, Barbara i Eftihia Voutira. 2007. "In Search of 'Invisible' Actors. Barriers to Access in Refugee Research". *Journal of Refugee Studies* 20/2: 281–298.
- Hopkins, Mary Carol. 1993. "Is Anonymity Possible? Writing about Refugees in the United States". U *When they Read What We Write. The Politics of Ethnography*. Caroline B. Brettell, ur. Westport: Bergin & Garvey, 121–129.
- Hrvatski Crveni križ. 2016. *Godišnje izvješće o radu u 2015. godini*. Na: http://www.hck.hr/upload_data/txt_editor/info/GODISNJE_IZVJESCE_2015.pdf.
- Huysmans, Jef. 2006. *The Politics of Insecurity. Fear, Migration and Asylum in EU*. London i New York: Routledge.
- Inicijativa Dobrodošli. 2015. *Terenski vodič za volontere/ke i koordinate/ice volontera* (e-brošura).
- Inicijativa Dobrodošli. 2016. *Zidne novine Inicijative Dobrodošli. Kriminalizacija i detencija izbjeglica preseljenih iz kampa u Slavanskom Brodu*. Na: http://www.cms.hr/system/article_document/doc/282/Zidne_novine_Inicijative_Dobrodosli.pdf.
- Jackson, Jean E. 2016. "Changes in Fieldnotes Practice over Past Thirty Years of U. S. Anthropology". U *eFieldnotes. The Makings of Anthropology in the Digital World*. Roger Sanjek i Susan W. Tratner, ur. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 42–62.
- Jacobsen, Karen i Loren B. Landau. 2003. "The Dual Imperative in Refugee Research. Some Methodological and Ethical Considerations in Social Science Research on Forced Migration". *Disasters* 27/3: 185–206.
- Kasperek, Bernd. 2016. "Routes, Corridors, and Spaces of Exception. Governing Migration and Europe". *Near Futures Online. Europe at a Crossroads. Managed Inhospitability* 1. Na: http://nearfuturesonline.org/wp-content/uploads/2016/01/Kasperek_Final_PDF.pdf.
- Kość-Ryzko, Katarzyna. 2012–2013. "The Refugee Centre as Field of Research". *Ethnologia Polona* 33–34: 229–241.
- Larsen, Maren; Elma Demir i Maja Horvat. 2016. *Humanitarian Responses by Local Actors. Lessons Learned from Managing the Transit of Migrants and Refugees through Croatia*. (IIED Working Paper). London: IIED. Na: <http://pubs.iied.org/pdfs/10795IIED.pdf>.
- Lugosi, Peter. 2008. "Covert Research". U *The Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods* 2. Lisa M. Given, ur. Thousand Oaks: Sage, 133–136.
- Martinović Džamonja, Dragica; Ellen Nygern i Marina Škrabalo, uz podršku Ane Dumitrache. 2016. *EESC Fact-Finding Missions on the Situation of Refugees, as Seen by Civil Society and Organisations. Mission Report – Croatia, 12 and 13 January 2016*. European Economic and Social Committee. Na: <http://>

- www.eesc.europa.eu/resources/docs/croatia_migration-mission-report_en.pdf.
- Moran, Mary H. 2016. "The Digital Divide Revisited. Local and Global Manifestations". U *eFieldnotes. The Makings of Anthropology in the Digital World*. Roger Sanjek i Susan W. Tratner, ur. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 65–77.
- Mouzourakis, Minos i Amanda Taylor. 2016. *Wrong Counts and Closing Doors. The Reception of Refugees and Asylum Seekers in Europe*. (Asylum Information Database). European Council on Refugees and Exiles. Na: http://www.asylumineurope.org/sites/default/files/shadow-reports/aida_wrong_counts_and_closing_doors.pdf.
- Moving Europe. 2016. *Report on Human Rights Violations and Push-Backs Against People Travelling Towards Germany Conducted by Austrian, Slovenian and Croatian Authorities*. Na: <http://moving-europe.org/report-on-human-rights-violations-and-push-backs-against-people-travelling-towards-germany-conducted-by-austrian-slovenian-and-croatian-authorities/>.
- Nardi, Bonnie A. 2016. "When Fieldnotes Seem to Write Themselves. Ethnography Online". U *eFieldnotes. The Makings of Anthropology in the Digital World*. Roger Sanjek i Susan W. Tratner, ur. Philadelphia: University of Pennsylvania, 192–209.
- New Keywords Collective. 2016. "Europe/Crisis. New Keywords of 'the Crisis' in and of 'Europe'". *Near Futures Online. Europe at a Crossroads 1*. Na: http://nearfuturesonline.org/wp-content/uploads/2016/01/New-Keywords-Collective_11.pdf.
- Ottenberg, Simon. 1991. "Thirty Years of Fieldnotes. Changing Relationships to the Text". U *Fieldnotes. The Makings of Anthropology*. Roger Sanjek, ur. Ithaca i London: Cornell University Press, 139–160.
- Petrović, Duško. 2016. *Izbjeglišтво u suvremenom svijetu. Od političkoteorijskih utemeljenja do biopolitičkih ishoda*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Petrović, Duško. 2017. "Humanitarno izuzeće. Normalizacija suspenzije prava u kampu i koridoru", u ovom zborniku.
- Petrović, Duško i Romana Pozniak. 2014. "Tražitelji azila kao prijetnja". *Studia ethnologica Croatica* 26: 47–72.
- Potkonjak, Sanja. 2014. *Teren za etnologe početnike*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo i Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju.
- Sanjek, Roger. 1991. "Fire, Loss, and the Sorcerer's Apprentice". U *Fieldnotes. The Makings of Anthropology*. Roger Sanjek, ur. Ithaca i London: Cornell University Press, 34–44.
- Scheel, Stephan; Glenda Garelli i Martina Tazzoli. 2015. "Politics of Protection". (*New Keywords. Migration and Border*, ur. Nicholas De Genova, Sandro Mezzadra i John Pickles). *Journal of Cultural Studies* 29/1: 16–19.
- Sherman Heyl, Barbara. 2007. "Ethnographic Interviewing". U *Handbook of Ethnography*. Paul Atkinson, Amanda Coffey, Sara Delamont, John Lofland i Lynn Lofland, ur. Los Angeles etc.: Sage Publications, 369–383.

- Sigurnosno-obavještajna agencija. 2016. *Javno izvješće*. Na: <https://www.soa.hr/UserFiles/File/pdf/Javno-izvjesce-2016.pdf>.
- Smith, Valerie. 2009. "Ethical and Effective Ethnographic Research Methods. A Case Study with Afghan Refugees in California". *Journal of Empirical Research on Human Research Ethics* 4/3: 59–72.
- Spradley, James P. 1980. *Participant Observation*. Fort Worth: Harcourt Brace Jovanovich College Publishers.
- Šelo Šabić, Senada i Sonja Borić. 2016. *At the Gate of Europe. A Report on Refugees on the Western Balkan Route*. Fridrich Erbert Stiftung. Na: http://www.irmo.hr/wp-content/uploads/2016/05/At-the-Gate-of-Europe_WEB.pdf.
- Škokić, Tea i Renata Jambrešić Kirin. 2017. "Shopping centar nenormalne normalnosti. Etnografija distribucijskog šatora u izbjegličkom kampu u Slavonском Brodu", u ovom zborniku.
- Ured pučke pravobraniteljice. 2016. *Izvješće pučke pravobraniteljice za 2015. godinu* (izvješće nije prihvaćeno). Nije više dostupno na mreži 7. listopada 2016.
- Ured pučke pravobraniteljice. 2017. *Izvješće pučke pravobraniteljice za 2016. godinu*. Na: http://ombudsman.hr/izvjesce_pucke_pravobraniteljice_za_2016._godinu.pdf.
- Vlada Republike Hrvatske. 2015. *Odluka o osnivanju stožera za koordinaciju aktivnosti povodom dolaska migranata u Republiku Hrvatsku* (radna varijanta). Na: <https://vlada.gov.hr/UserDocsImages/Sjednice/2015/253%20sjednica%20Vlade/253%20-%2013.pdf>.
- Vlada Republike Hrvatske. 2016. *Odluka o izmjeni Odluke o osnivanju stožera za koordinaciju aktivnosti povodom dolaska migranata u Republiku Hrvatsku* (radna varijanta). Na: <https://vlada.gov.hr/UserDocsImages/Sjednice/2016/14%20sjednica%20Vlade//14%20-%2012.pdf>.
- Župarić-Iljić, Drago. 2013. "Percepcija tražitelja azila u javnosti i medijski prikazi problematike azila u Hrvatskoj". U *Prvih deset godina razvoja sustava azila u Hrvatskoj* (s osvrtom na sustave azila u regiji). Drago Župarić-Iljić, ur. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Centar za mirovne studije i Kuća ljudskih prava, 201–220.
- Župarić-Iljić, Drago i Margareta Gregurović. 2013. "Stavovi studenata prema tražiteljima azila u Republici Hrvatskoj". *Društvena istraživanja* 22/1: 41–62.
- Wacquant, Loic. 2002. "The Curious Eclipse of Prison Ethnography in the Age of Mass Incarceration". *Ethnography* 3/4: 371–397.
- Walters, William. 2004. "Secure Borders, Safe Haven, Domopolitics". *Citizenship Studies* 8/3: 237–260.
- Weiss, Thomas G. 2013. *Humanitarian Business*. Cambridge: Polity Press.
- Wilsher, Daniel. 2012. *Immigration Detention. Law, History, Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.